

Oklama Yöntemiyle
TÜRKÇENİN
YAPISAL-İŞLEVSEL
SÖZ DİZİMİ

Muharrem DAŞDEMİR

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	V
ÖN SÖZ.....	XXVII
GENEL İŞARET ve KISALTMALAR.....	XXIX
DİL BİLGİSİYLE İLGİLİ İŞARET ve KISALTMALAR.....	XXXI
1. GİRİŞ.....	1
1.1. Yapı (İng. structure).....	1
1.1.1. Derin yapı (İng. deep structure).....	2
1.1.2. Yüzeysel yapı (İng. surface structure).....	2
1.2. İşlev (İng. function).....	3
1.3. Söz Dizimi (İng. syntax).....	4
1.3.1. Bloomfield'in yapısalcılığı.....	4
1.3.2. Chomsky'nin üretici-dönüşümsel dil bilgisi.....	5
1.3.2.1. İkili parçacıklar metodu.....	5
1.3.2.2. Yapı kuralları.....	6
1.3.2.3. Yapı ağacı.....	6
1.3.2.4. Parantezleme yöntemi.....	7
1.3.3. Tesnière'in bağımsal dil bilimi.....	7
1.3.3.1. Bağımlılık.....	8
1.3.3.2. Yönetici-bağımlı ilişkisi.....	8
1.3.3.3. Düğüm.....	8
1.3.3.4. Eylem, eyleyen, tümleyen.....	9
1.3.3.5. Birleşim değeri.....	9
1.3.3.6. Ulam-işlev.....	10
1.3.3.7. Dural söz dizimi-devimsel söz dizimi.....	10
1.3.3.8. Dil bilgisel ulamlar.....	10
1.3.3.9. Bağlama.....	10
1.3.3.10. Aktarma.....	11
1.3.4. Efrasiyap Gemalmaz'ın yapısal-işlevsel söz dizimi ve oklama yöntemi.....	11
1.3.4.1. Oklama yöntemi ile dizimsel ve dizisel ilişkilerin gösterimi.....	12
1.3.4.2. Oklama yönteminde tamlayan-tamlanan ilişkisinin gösterim yönü.....	13
1.3.4.3. Parantezleme yöntemi.....	14
1.3.4.4. Söz dizimi kavramının kapsamı.....	15
1.3.4.5. Grup, blok ve çekirdek kavramı.....	16
1.3.4.6. Niteleme bloku-belirtme bloku ayrımı.....	17

1.3.4.7. Aktarma	18
1.3.4.8. Derin yapı-yüzeysel yapı	18
1.3.4.9. Boş öge/sıfır biçim birimi (Ø / ø)	21
1.3.4.10. Oklama yönteminin avantajları	22
1.4. Türkçe Söz Dizimini Belirleyen Temel Yasalar	25
1.4.1. Anlam (belirten-belirtilen / niteleyen-nitelenen= tamlayan-tamlanan) ilişkisi	25
1.4.2. Öncelik-sonralık (sıra) ilişkisi	28
2. KAVRAMLARIN İŞARETLENMESİ	29
2.1. Kök / Köken Hâlinde Kullanılan Ögeler	29
2.1.1. Türkçe kök / kökenler	29
2.1.1.1. İsim kök / kökenleri	29
2.1.1.2. Fiil kök / kökenleri	30
2.1.2. Alıntı kelimeler	30
2.2. Gövde Hâlindeki Ögeler	31
2.2.1. İsimden isim yapan ekler	32
/+(E)C/	32
/ +E/	32
/ +CE/	32
/ +DE/	32
/ +KE/	32
/ +Cİ/	32
/ +(İ)ncİ/	32
/ + <u>E-Gİ</u> /	32
/ +İİ/	32
/ +Erİ/ < / + <u>GE+rÜ</u> /	32
/ +sİ/ < / +sİ-G/	32
/ +(İ)m+sİ/	32
/ +tİ/	32
/ +(İ)m+t+rak/	32
/ +EK/ < / +GEK/	32
/ +CEK/ < / +CE ok/	32
/ + <u>dE-K</u> /	32
/ +EdEK/ < / +dE-K/	32
/ + <u>İE-K</u> /	32
/ +rEk/	32
/ +sEK/ < / +sE-K/	33
/ +İK/	33
/ +CİK/	33
/ +lİK/	33
/ +dİrİK/ < * /tur-yuk/	33

/+sĬ-K/.....	33
/+sEl/ < Fr. +el.....	33
/+(İ)l/.....	33
/+İl/.....	33
/+Cİl/.....	33
/+sİl/ < /+sİ-l/.....	33
/+DEm/.....	33
/+°n/ < /+ñ/.....	33
/+(E)n/.....	33
/+mEn/ < /+m+En/.....	33
/+İn/.....	33
/+Cİn/.....	33
/+şİn/ < */+ş+İn/.....	33
/+lE-şİn/.....	33
/+(ş)Er/.....	33
/+İr/.....	33
/+DEş/ < /+DE eş/.....	33
/+(İ)t/.....	34
/+ey/.....	34
/+Ez/.....	34
/+(İ)z/.....	34
/+dİz/.....	34
/+CEG+İz/ < /+CEK az/.....	34
/+sİz/.....	34
2.2.2. Fiilden isim yapan ekler	35
/-ø/ < /-(İ)G/.....	35
/-ç/.....	35
/-°ç/.....	35
/-bE+c/ < /-mE+cE/.....	35
/-GEç/.....	35
/-mE+c/ < /-mE+cE/.....	35
/-mE+c/ < /-mE aş/.....	35
/-(E)-mE+c/.....	35
/-Gİç/.....	35
/-E/.....	35
/-cE/.....	35
/-mE+cE/.....	35
/-GE/.....	35
/-mE/.....	35
/-sE/.....	35
/-İ/ < /-İG/.....	35
/-(v)İ+cİ/ < /-GÜ+çİ/.....	35

<i>/-D+İ/</i>	35
<i>/-E-Gİ/</i>	35
<i>/-Kİ/</i>	35
<i>/-<u>(İ)m+lİ</u>/</i>	35
<i>/-Erİ/</i>	35
<i>/-sİ/ < /-sİG/</i>	35
<i>/-Esİ/</i>	35
<i>/-tİ/</i>	36
<i>/-<u>(İ)n-tİ</u>/</i>	36
<i>/-<u>(E)K</u>/</i>	36
<i>/-<u>(y)E+cEK</u>/</i>	36
<i>/-<u>E+lE-K</u>/</i>	36
<i>/-mEK/</i>	36
<i>/-<u>(E)-mEK</u>/</i>	36
<i>/-<u>(E)mEK</u>/</i>	36
<i>/-sEK/ < (İ)G+sE-K</i>	36
<i>/-<u>(İ)K</u>/</i>	36
<i>/-DİK/ < */-<u>D+İ</u> ok/</i>	36
<i>/-mİK/</i>	36
<i>/-^oV/</i>	36
<i>/-mEl/ < */-mE+lİ/</i>	36
<i>/-sEl/</i>	36
<i>/-Em/</i>	36
<i>/-<u>(İ)m</u>/</i>	36
<i>/-<u>(E)-gEn</u>/</i>	36
<i>/-KE_n/</i>	36
<i>/-mE_n/</i>	36
<i>/-<u>(y)E_n</u>/</i>	36
<i>/-<u>(İ)n</u>/</i>	36
<i>/-Kİ_n/</i>	36
<i>/-Er/</i>	36
<i>/-mÜr/</i>	36
<i>/-<u>(İ)ş</u>/</i>	36
<i>/-mİş/</i>	36
<i>/-<u>(İ)T</u>/</i>	36
<i>/-<u>(E)v</u>/</i>	36
<i>/-^oz/</i>	36
<i>/-<u>mE-z</u>/</i>	36
2.2.3. İsimden fiil yapan ekler	38
<i>/+E-/</i>	38
<i>/+DE-/</i>	38
<i>/+IE-/</i>	38

/+rE-/	38
/+sE-/	38
/+(İ)m+sE-/	38
/+İ-/	38
/+İ-K-/	38
/+(E)l-/	38
/+E-n-/	38
/+İE-n-/	38
/+E+r-/	38
/+(E)r-/ < er-	38
/+Kİr-/	38
/+E+s-/	38
/+İE-s-/	38
/+E-t-/	38
2.2.4. Fiilden fiil yapan ekler	38
/-E-/	38
/-E+İE-/ < /-EG+İE-/	38
/-mE+İE-/	39
/-(İ)m+sE-/	39
/-İ-/	39
/-K-/	39
/-(İ)K-/	39
/-İl-/	39
/-(İ)n-/	39
/-p-/	39
/-Er-/	39
/-D+Er-/ < /-T+GEr-/	39
/-İr-/	39
/-D-İr-/	39
/-İs-tİr-/	39
/-m+E-s-/ < /-İm+E-s-/	39
/-(İ)ş-/	39
/-(İ)t-/	39
/-y-/ < /-d-/	39
/-(İ)z-/	39
2.2.4.1. Etken, edilgen ve meçhul çatı	40
2.2.4.2. Ettirgen çatı	41
2.2.4.3. Karşılıklı ve işteş çatı	42
2.2.4.4. Dönüşlü çatı	42
2.3. Birleşik Kelimeler	43
2.3.1. Birleşik İsimler	43

1. Sıfat tamlaması biçimindeki birleşik isimler.....	43
2. İsim tamlaması biçimindeki birleşik isimler	43
3. Yüklemleme (cümle/yan cümle) ile oluşmuş birleşik isimler.....	44
4. Ses değişikliği sonucu oluşmuş birleşik isimler	44
5. Sözcük türleri kayması yolu ile kurulan birleşik isimler.....	44
2.3.2. Birleşik Fiiller.....	44
2.3.2.1. İsim + yardımcı fiil şeklinde oluşan fiil gövdeleri	45
1. buyur-.....	45
2. et-	45
3. * <u>ey+le-</u>	45
4. kıl-	45
5. ol-.....	46
6. yap-	46
2.3.2.2. Sıfat-fiil + yardımcı fiil şeklinde oluşan fiil gövdeleri	46
1. Sonuç fiilleri (<u>/-mİş/+ol-/</u> , <u>/-mİş+bul-un-</u>).....	46
2. Alışkanlık fiilleri (<u>/-°r + ol-/</u> , <u>/-mE-z+ol-/</u>).....	47
3. Niyet fiilleri (<u>/-(y)E+cEK + ol-/</u> veya <u>/-(y)Esİ/ + ol-/</u>).....	47
2.3.2.3. Asıl fiil + tasvir fiili şeklinde oluşan fiil gövdeleri	47
1. Yeterlik (<u>/-(y)E+bil-/</u>).....	47
2. Yetersizlik (<u>/-(y)E+ø-mE-/</u> < <u>/-(y)E+u-ma-/</u>).....	48
3. Tezlik-kolaylık (<u>/-(y)İ+ver-/</u>).....	48
4. Önemsizlik (<u>/-(y)İ+ver-/</u>).....	48
5. Süreklilik (<u>/-(y)E+dur-/</u> , <u>/-(y)İp+dur-/</u> , <u>/-(y)E+gel-/</u> , <u>/-(y)E+kal-/</u> , <u>/-(y)E+git-/</u> , <u>/-(y)İp+git-/</u>).....	49
6. Deneme (<u>/-(y)°+gör-/</u>).....	49
7. Yaklaşma (<u>/-(y)E+yaz-/</u>).....	49
8. Başlama-devamlılık (<u>/-(y)°+kov-/</u>).....	49
9. Sonuç (<u>/-(y)İp+cık-/</u>).....	50
10. İhtimal tasvir fiilleri (<u>/-(y)E+bil-/</u>).....	50
2.3.2.4. Deyimleşme ile oluşmuş fiil gövdeleri.....	51
2.3.2.4.1. Nesne tamlaması şeklinde deyimleşmiş fiil gövdeleri.....	51
2.3.2.4.2. Zarf tamlaması şeklinde deyimleşmiş fiil gövdeleri.....	51
2.3.2.4.3. Çekimli isim + fiil şeklinde deyimleşmiş fiil gövdeleri	52
1. İsim <u>/+(y)E/ + Fiil</u>	52
2. İsim <u>/+DE/ + Fiil</u>	52
3. İsim <u>/+DEn/ + Fiil</u>	52
2.4. Sürekli Kavram İlişkisi Taşıyan Kelime Blokları.....	52

2.4.1. Sürekli Kavram İlişkisi Taşıyan İsim Blokları	53
2.4.1.1. Belirsiz isim tamlamaları.....	53
2.4.1.2. Belirsiz sıfat tamlamaları.....	54
2.4.1.3. Belirsiz zarf tamlamaları	55
2.4.1.4. Sayı dizileri.....	56
2.4.1.5. İkilemeli isimler	57
2.4.2. Sürekli Kavram İlişkisi Taşıyan Fiil Blokları.....	59
2.4.2.1. Belirsiz nesne tamlaması şeklinde oluşan fiil blokları	59
2.4.2.2. Zarf tamlaması şeklinde oluşan fiil blokları	60
1. <i>Yer-yön zarflarıyla oluşan fiil blokları</i>	60
2. <i>Zaman zarflarıyla oluşan fiil blokları</i>	60
3. <i>Hâl zarflarıyla oluşan fiil blokları</i>	60
4. <i>Miktar zarflarıyla oluşan fiil blokları</i>	61
2.4.2.4. İkilemeli fiiller.....	61
2.5. Özel Adlar.....	61
1. <i>Kişi adları:</i>	61
2. <i>Devlet, millet, boy vs. adları:</i>	61
3. <i>Din, dil, mezhep vs. adları:</i>	61
4. <i>Hayvan adları:</i>	61
5. <i>Yer adları:</i>	61
6. <i>Kurum, kuruluş adları:</i>	61
7. <i>Tarihî eser, yapı, heykel, nesne adları:</i>	61
8. <i>Yayın adları:</i>	61
3. TABAN HÂLİNDEKİ ÖGELER	63
3.1. İsim Tabanları.....	63
3.1.1. İsimlerde kemiyet	63
3.1.1.1. İsimlerde teklik-çokluk.....	63
3.1.1.2. İsimlerde kolektiflik (topluluk isimleri)	64
3.1.2. İsimlerde genellik-belirlilik-belirsizlik.....	65
3.2. Fiil Tabanları	66
3.2.1. Fiillerde olumluluk-olumsuzluk	66
3.2.3. Fiillerde genellik.....	67
4. GEÇİCİ KAVRAM İLİŞKİLERİ	69
4.1. İsim Çekimleri	69
4.1.1. İyelik.....	69
4.1.2. Hâl	71
4.1.2.1. Açıklama hâli	71

1. /+(y)E gel-in+ce/.....	71
2. * <u>gib+i</u> ~ /+im *gib+i/ ~ /+(n)İn *gib+i/.....	72
4.1.2.2. Aitlik hâli.....	72
1. /+ki/.....	72
2. /+DE+ki/.....	72
3. /+im+ki/ ~ /+(n)İn+ki/.....	72
4.1.2.3. Ayrılma hâli (/+DEn/).....	73
4.1.2.4. Benzerlik hâli.....	73
1. /+ø/ < * <u>gib+i</u>	73
2. /+CE/.....	73
3. /+CE+nE/ < /+çE+KİnE/.....	73
4. /+CE+sİ+n+E/.....	73
5. * <u>gib+i</u>	74
6. /+im *gib+i/ ~ /+(n)İn *gib+i/.....	74
4.1.2.5. Beraberlik hâli.....	74
1. * <u>il-e</u> ~ /+(y)IE/.....	74
2. /+im *il-e/ ~ /+(n)İn *il-e/.....	74
3. * <u>il-e beraber</u> ~ * <u>il-e bir+lik+te</u> ~ /+(y)IE beraber/ ~ /+(y)IE bir+lik+te/.....	74
4. /+im *il-e beraber/ ~ /+im *il-e bir+lik+te/ ~ /+(n)İn *il-e beraber/ ~ /+(n)İn *il-e bir+lik+te/; /+im+le beraber/ ~ /+im+le bir+lik+te/ ~ /+(n)İn+le beraber/ ~ /+(n)İn+le bir+lik+te/.....	75
4.1.2.6. Bulunma hâli.....	75
4.1.2.6.1. Yerde bulunma hâli.....	75
4.1.2.6.2. Zamanda bulunma hâli.....	76
1. /+ø/.....	76
2. /+DEn son+ra/.....	76
3. /+(y)E/.....	76
4. /+DEn ön+ce/.....	76
5. /+DE/.....	76
6. * <u>il-e</u> ~ /+(y)IE/.....	76
7. * <u>gib+i</u>	76
8. * <u>üz-e+ri</u>	76
9. * <u>il-e beraber</u> ~ * <u>il-e bir+lik+te</u>	76
4.1.2.7. Çıkma hâli.....	77
4.1.2.8. Görelilik hâli.....	77
1. /+(y)E/.....	77
2. /+CE/.....	77

3.	<u>*il-e</u> ~ /+(y)IE/.....	77
4.	<u>itibar+ı *il-e</u> / <u>itibar+ı+yla</u>	77
5.	<u>haseb+i *il-e</u> / <u>haseb+i+yle</u>	77
6.	/+(s)İ+n+E/.....	77
7.	/+(y)E <u>*gö-r-e</u> /.....	77
8.	/+DEn/.....	77
9.	<u>*ic+i-n</u> ~ /+im <u>*ic+i-n</u> / ~ /+(n)İn <u>*ic+i-n</u> /.....	78
4.1.2.9.	Hedef hâli	78
1.	/+(y)E/.....	78
2.	/+DE/.....	78
3.	<u>di-ye</u>	78
4.	<u>*ic+i-n</u> ~ /+im <u>*ic+i-n</u> / ~ /+(n)İn <u>*ic+i-n</u> /.....	78
4.1.2.10.	Hitap hâli	79
4.1.2.11.	İlgi hâli	79
1.	/+ø/.....	79
2.	/+(y)E/.....	79
3.	/+DE/.....	79
4.	<u>*il-e il-gi+li</u> ~ /+(y)IE <u>il-gi+li</u> /.....	79
5.	/+İm/ < /+nİñ/.....	80
6.	/+DEn/.....	80
7.	/+(n)İn/.....	80
8.	/+(y)E <u>il-iş-kin</u> /.....	80
9.	/+(y)E <u>dair</u> /.....	80
4.1.2.12.	Karşılıklılık hâli.....	80
1.	/+(y)E/.....	80
2.	<u>*il-e</u> ~ /+(y)IE/.....	80
3.	/+(n)İn <u>*il-e</u> / ~ /+(n)İn+le/~ /+im <u>*il-e</u> / ~ /+im+le/.....	81
4.1.2.13.	Karşıtlık hâli.....	81
1.	/+(y)E/.....	81
2.	/+DE/.....	81
3.	<u>*il-e</u> ~ /+(y)IE/.....	81
4.	/+(y)E <u>*kar-s-t+n</u> / ~ /+(y)E <u>*kar-s-t+luk</u> /.....	81
5.	/+(y)E <u>rağmen</u> /.....	81
6.	<u>*il-e beraber</u> ~ <u>*il-e bir+lik+te</u> ~ /+(y)IE <u>beraber</u> /~ /+(y)IE <u>bir+lik+te</u> /.....	81
4.1.2.14.	Katma hâli	82
1.	/dE/.....	82

2. <u>*bi+l-e</u>	82
3. <u>*dah-i</u>	82
4.1.2.15. Kıyaslama hâli.....	82
1. /+(y)E/.....	82
2. /dE/.....	83
3. /+(y)E *gö-r-e/.....	83
4. <u>i-se</u> ~ /+(y)sE/.....	83
5. /+(y)E *kar-s-ı/ ~ /+(y)E *kar-s-ı+lık/.....	83
6. /+DEn/.....	83
7. /+DEn i-se/ ~ /+DEn+sE/.....	83
4.1.2.16. Miktar hâli.....	84
1. /+ ϕ / < * kadar.....	84
2. /+CE/.....	84
3. <u>deñ+li</u>	84
4. kadar ~ /+im kadar/ ~ /+(n)İn kadar/.....	84
4.1.2.17. Nesne (yükleme) hâli.....	84
1. /+ ϕ /.....	84
2. /+(y)İ/.....	85
4.1.2.18. Niteleme hâli.....	85
1. /+ ϕ /.....	85
2. /+(y)E/.....	85
3. /+CE/.....	85
4. /+DE/.....	85
5. <u>*l-e</u> ~ /+(y)IE/.....	85
6. /+CE+nE/ < /+çE+KİnÿE/.....	85
7. /+İİK/.....	85
8. /+DEn/.....	86
4.1.2.19. Nitelenen (tamlanan) hâli.....	86
1. /+ ϕ / < /+(s)İ/.....	86
2. /+(s)İ/.....	86
4.1.2.20. Özne hâli.....	87
4.1.2.21. Sebep hâli.....	87
1. /+(y)E/.....	87
2. <u>*l-e</u> ~ /+(y)IE/.....	87
3. <u>di-ye</u>	87
4. /+DEn/.....	87
5. <u>*ic+i-n</u> ~ /+im *ic+i-n/ ~ /+(n)İn *ic+i-n/.....	87

6. /+ <u>DEn dola-yı</u> /.....	87
7. /+ <u>DEn öt-ür-ü</u> /.....	88
4.1.2.22. Sınırlandırma hâli	88
1. /+ <u>DEn baş+ka</u> /.....	88
2. /+ <u>DEn hâric</u> /.....	88
3. /+(y)E/.....	88
4. /+DE/.....	88
5. /+ <u>Cİğ+İ+n+E</u> /.....	88
6. /+ <u>İğ+İ+n+E</u> /.....	88
7. /+ <u>DEn gayrı</u> /.....	88
8. /+ <u>DEn be+ri</u> / ~ /+ <u>DEn be+ri+dir</u> /.....	89
9. /+(y)E dek/ ~ /+(y)E değ-i+n/.....	89
10. /+CİK/.....	89
11. /+İK/.....	89
12. /+DEn/.....	89
13. /+ <u>DEn itibaren</u> /.....	89
14. /+(y)E kadar/.....	89
15. /+DİR/.....	89
4.1.2.23. Sıralama hâli.....	90
4.1.2.24. Soru hâli	90
4.1.2.25. Tekrar hâli	91
4.1.2.26. Üsteleme hâli.....	92
1. /+DE/.....	92
2. /+ <u>DEn baş+ka</u> /.....	92
3. /+(n)İn van+ı sı-r-a/.....	92
4. /+ <u>DEn hâric</u> /.....	92
5. *gib+i.....	92
6. *il-e beraber ~ *il-e bir+lik+te ~ /+(y)lE beraber/ ~ /+(y)lE bir+lik+te/.....	92
4.1.2.27. Varlık hâli.....	93
4.1.2.28. Varma hâli	93
4.1.2.29. Vasıta hâli.....	93
1. /+(y)E/.....	93
2. /+CE/.....	93
3. /+DE/.....	93
4. *il-e ~ /+(y)lE/.....	94
5. /+(n)İn *il-e/ ~ /+(n)İn+le/ ~ /+im *il-e/ ~ /+im+le/.....	94

6. /+D <u>E</u> n/.....	94
4.1.2.30. Yerine geçme hâli.....	94
1. /+(y)E/.....	94
2. <i>değil</i>	94
4.1.2.31. Yokluk hâli	95
4.1.2.32. Yönelme hâli	95
1. /+(y)E/.....	95
2. /+(y)E * <u>kar-s-l</u> /.....	95
3. /+D <u>E</u> n/.....	95
4. /+(y)E * <u>doğ-r-u</u> /.....	95
4.1.2.33. Yüklem ismi hâli	95
1. /+∅/.....	95
2. <i>değil</i>	96
4.2. Fiil Çekimleri.....	96
4.2.1. İsim-fiiller (matar).....	96
4.2.1.1. İsim yan cümlesi/matar bloku yapan isim-fiil ekleri.....	96
1. /-mE/.....	96
2. /-mEK/.....	97
3. /-mE-z+ <u>İK</u> /.....	97
4. /-(y)İş/.....	97
4.2.1.2. Yüklem ismi yapan isim-fiil ekleri.....	97
1. /-∅/ (<i>emir</i>).....	97
2. /-mEK+tE/ (<i>süreğen şimdiki zaman</i>).....	97
3. /-sE/ < /-sEr/ (<i>dilek-şart</i>)	97
4. /-(y)E/ < */-GEy/ (<i>istek</i>).....	97
5. /-D+İ/ < */-(İ)t+İ bar/ (<i>bilinen geçmiş zaman</i>).....	97
6. /-mE+İ/ < /-mE+İG/ (<i>gereklik</i>)	97
7. /-mEK gere-k/ ~ /-mEK lazım/ (<i>gereklik</i>).....	98
8. /-(İ)+vor/ < /-(y)İ vorı-r/ (<i>şimdiki zaman</i>).....	98
4.2.2. Sıfat-fiiller	98
4.2.2.1. Sıfat yan cümlesi yapan sıfat-fiil ekleri.....	98
1. /-(y)E+sİ/ ~ /-(y)E+sİ+cE/ (<i>gelecek zaman / istek / gereklik</i>).....	99
2. /-(y)E+cEK/ (<i>gelecek zaman</i>)	99
3. /-DİK/ (<i>geçmiş zaman</i>).....	99
4. /-(y)En/ (<i>geçmiş zaman / geniş zaman / şimdiki zaman</i>).....	99
4.2.2.2. Yüklem ismi yapan sıfat-fiil ekleri.....	99
1. /-(y)E+cEK/ (<i>gelecek zaman / istek / gereklik</i>).....	100

2. /- ^o r/ ~ /- <u>mE-z</u> / ~ (geniş zaman; teklik/çokluk 1. şahıs: /- <u>mE-ø</u> / < /- <u>mE-z</u> /).....	100
3. /-mİş/ (geçmiş zaman, farketme).....	100
4.2.3. Zarf-fiiller.....	100
4.2.3.1. Bağlama zarf-fiil ekleri.....	101
1. /-ken/.....	101
2. /-(y) <u>E+rEK</u> / ~ /-(y) <u>E+rEK+tEn</u> /.....	101
3. /-(y)İp/.....	101
4.2.3.2. Görelilik zarf-fiil ekleri.....	101
1. /-ken/.....	101
2. /-(y) <u>E+rEK</u> /.....	102
4.2.3.3. Hâl zarf-fiil ekleri.....	102
1. /-(y)E/.....	102
2. /-(y) <u>E+rEK</u> / ~ /-(y) <u>E+rEK+tEn</u> /.....	102
3. /- <u>mE-dE+n</u> / < /- <u>mE-Dİ+n</u> /.....	102
4. /- <u>mEK+sİz+İn</u> /.....	102
5. /-(y)İp/.....	103
4.2.3.4. Karşıtlık zarf-fiil ekleri.....	103
1. /-ken/.....	103
2. /- <u>mE-dE+n</u> / < /- <u>mE-Dİ+n</u> /.....	103
4.2.3.5. Kıyaslama zarf-fiil ekleri.....	103
4.2.3.6. Sebep zarf-fiil ekleri.....	104
1. /-(y)E/.....	104
2. /-(y)İn+cE/.....	104
3. /-(y) <u>E+rEK</u> / ~ /-(y) <u>E+rEK+tEn</u> /.....	104
4. /-(y)İp/.....	104
4.2.3.7. Sınırlandırma zarf-fiil ekleri.....	104
1. /-(y)İn+cE+yE kadar/.....	104
2. /-(y)Elİ/.....	104
3. /-(y)Elİ be+ri/ ~ /-(y)Elİ+den be+ri/.....	105
4.2.3.8. Şart zarf-fiil ekleri.....	105
1. /- <u>DİK+tEn son+ra</u> /.....	105
2. /-(y)İn+cE/.....	105
4.2.3.9. Üsteleme zarf-fiil ekleri.....	105
4.2.3.10. Vasıta zarf-fiil ekleri.....	106
1. /-(y) <u>E+rEK</u> /.....	106
2. /-(y)İp/.....	106

4.2.3.11. Zaman zarf-fiil ekleri.....	106
1. /-(y)E/.....	106
2. /-(y)İn+cE/.....	106
3. /-DİK+cE/.....	106
4. /-mE-+dEn/ (< /-mE-z çağ+dan/) ~ /-mE-+dEn ön+ce/ ~ /-mE- +dEn evvel/.....	106
5. /-ken/.....	107
4.3. Belirli İsim Tamlamaları.....	107
4.4. Belirli Sıfat Tamlamaları.....	110
İşaret sıfatları :.....	110
Sayı sıfatları :.....	110
Belirsiz sıfatlar :.....	110
Aitlik sıfatları :.....	110
4.5. Belirli Zarf Tamlamaları.....	110
4.6. Belirli İkilemeli İsimler.....	111
4.7. Belirli İkilemeli Fiiller.....	112
4.8. Bağlama Grupları.....	113
1. Ø113	
2. <i>ya da</i>	113
3. <i>ila</i>	113
4. <i>ama</i>	113
5. <i>hatta ~ ve hatta</i>	113
6. <i>veya</i>	113
7. <i>ya ...ya ~ ya ...ya da ~ ya ...yahut ~ ya ... yahut da ~ ya ...veya</i>	114
8. <i>belki de</i>	114
9. * <i>il-e</i> ~ /+(y)IE/ ~ /+(n)İn * <i>il-e</i> / ~ /+(n)İn+IE/ ~ /+im * <i>il-e</i> / ~ /+im+le/.....	114
10. <i>ne... ne... ~ ne... ne de</i>	114
11. <i>ve ~ ve *dah-i</i>	114
12. <i>gere-k... gere-k... ~ gere-k... gere-k+-se</i>	114
13. <i>hem... hem... ~ hem... hem de</i>	114
14. <i>bil-e+-me-d+i+n ~ bil-e+-me-d+i+n+iz</i>	114
15. <i>is+te-r... is+te-r...</i> (⊗ Far. <i>ḥ^vāh... ḥ^vāh...</i>).....	114
16. <i>bir ...bir ~ bir ...bir de</i>	115
17. <i>fakat</i>	115
18. <i>yahut</i>	115
4.9. Açıklama Bloku.....	117
1. Paralel sıralama:.....	117

2. Açıklama yan cümleleri:	117
5. CÜMLE	119
5.1. Özne.....	120
5.1.1. Gerçek özne	120
5.1.2. Sözde özne.....	120
5.1.3. Deyimleşmiş özne	121
5.1.4. Mantıksal özne.....	121
5.1.5. Açıklamalı özne.....	121
5.1.6. Pekiştirilmiş özne	122
5.1.7. Belirli özne	123
5.1.8. Belirsiz özne	123
5.1.9. Gizli/eksiltili özne	124
5.1.10. Ortak özne	124
5.1.11. Tümleş görünüşünde özne değerinde olan öğeler	125
1. Beraberlik tümleçleri	125
2. Çıkma tümleçleri.....	125
3. Karşılıklılık tümleçleri	125
4. Nesne tümleçleri	125
5. Varma tümleçleri	125
6. Vasıta tümleçleri	126
7. Yer tümleçleri	126
5.2. Yüklem	126
5.2.1. Tümleçleriyle birlikte yüklem fiili	127
5.2.1.1. Yüklem fiili	127
5.2.1.1.1. Yüklem ismi	127
5.2.1.1.1.1. İsimden yapılmış yüklem isimleri	127
5.2.1.1.1.2. Fiilden yapılmış yüklem isimleri	128
5.2.1.1.2. Ek fiil (İng. <i>predicative verb</i>).....	129
5.2.1.2. Tümleçler	129
1. Açıklama tümleci.....	130
2. Ayrılma tümleci	130
3. Bağlama tümleci	130
4. Benzerlik tümleci.....	130
5. Beraberlik tümleci.....	131
6. Çıkma tümleci.....	131
7. Görelik tümleci	131
8. Hâl tümleci.....	131

9. Hedef tümleci.....	131
10. İlgî tümleci.....	132
11. Karşılıklılık tümleci.....	132
12. Karşıtlık tümleci.....	132
13. Kıyaslama tümleci.....	132
14. Miktar tümleci.....	132
15. Nesne.....	133
16. Sebep tümleci.....	133
17. Sınırlandırma tümleci.....	133
18. Sıralama tümleci.....	133
19. Şart tümleci.....	134
20. Tekrar tümleci.....	134
21. Üsteleme tümleci.....	134
22. Varma tümleci.....	134
23. Vasıta tümleci.....	134
24. Yer tümleci.....	135
25. Yerine geçme tümleci.....	135
26. Yönelme tümleci.....	135
27. Zaman tümleci.....	135
5.2.2. Kip.....	136
1. Bildirme kipi (/ø/)	136
2. Hikâye kipi (/D+İ/)	136
3. Rivayet kipi (/mİş/)	137
4. Şart kipi (/sE/)	137
5.2.3. Şahıs ekleri.....	137
6. CÜMLE ÜSTÜ ÖGELER.....	141
6.1. Cümle Bağlaçları (cümle başı edatları).....	141
6.1.1. Açıklama bağlaçları.....	142
1. * <u>dah-a doğ-r-u+su</u> < * <u>tak-a tog-r-u+su</u>	142
2. ki.....	142
3. mesela.....	142
4. * <u>ör-n-eğ+in</u> < * <u>ör-n-ek+in</u>	143
5. <u>sö+yle ki</u> < * <u>so il-e ki</u>	143
6. yani.....	143
6.1.2. Benzerlik bağlaçları.....	143
1. âdeta.....	143
2. * <u>sa-n-+ ki</u>	143

6.1.3. Çıkarım bağlaçları	143
1. <u>de-mek (ki) / bu de-mek ki</u>	143
2. <u>o hâl+de</u>	143
3. <u>*ö+yle+y-se < *o il-e i-se</u>	143
6.1.4. Doğrulama bağlaçları	144
1. <u>gerçek+ten (de)</u>	144
2. <u>ni+te+kim < ne teg kim</u>	144
6.1.5. Farketme bağlaçları	144
6.1.6. Görelilik bağlaçları	144
1. <u>çünkü</u>	144
2. <u>madem (ki)</u>	144
3. <u>zira</u>	144
6.1.7. İhtimal/tahmin bağlaçları.....	144
1. <u>belki (de)</u>	144
2. <u>galiba</u>	145
6.1.8. Karşıtlık bağlaçları	145
1. <u>ama / amma (ki)</u>	145
2. <u>an+ca+k < an+ca ok</u>	145
3. <u>asl+ı+n+da (ise)</u>	145
4. <u>bu+n+un+la beraber</u>	145
5. <u>fakat</u>	145
6. <u>gel+ gel-e+li+m</u>	145
7. <u>gel+*gö-r+ ki</u>	145
8. <u>gerçi</u>	145
9. <u>hâl+bu+ki</u>	145
10. <u>iyi de / iyi ya</u>	146
11. <u>lakin</u>	146
12. <u>ne ki</u>	146
13. <u>ne var ki</u>	146
14. <u>o+y-sa < o i-se</u>	146
15. <u>var+-sın</u>	146
16. <u>velev (ki)</u>	146
17. <u>*yaln+ız < yalın öz</u>	146
6.1.9. Önemsememe bağlaçları.....	146
6.1.10. Özetleme bağlaçları	146
1. <u>hasıl+ı / hasılıkelam / velhasıl / velhasılıkelam</u>	146
2. <u>kıs-a+ca+sı</u>	147

6.1.11. Sebep/hedef bağlaçları.....	147
1. çünkü.....	147
2. zira.....	147
6.1.12. Seçme/alternatif bağlaçları	147
1. veya	147
2. veyahut	147
3. ya da.....	147
4. yahut (da)	147
5. ya... veya...	147
6. ya... yahut (da).....	148
7. ya... ya (da).....	148
8. <u>yok+-sa</u>	148
6.1.13. Sıralama bağlaçları	148
1. bir... bir de.....	148
2. ve.....	148
3. hem... hem (de)...	148
4. <u>*is+te-r...</u> <u>*is+te-r (ise)...</u> / <u>is+te-r...</u> <u>is+te-r+-se+n+(iz de)</u>	148
5. ne... ne...	149
6.1.14. Şart bağlaçları.....	149
6.1.15. Şartlı sonuç bağlaçları.....	149
1. <u>aks+i hâl+de</u>	149
2. <u>aks+i takdir+de</u>	149
3. <u>yok+-sa</u> < <u>yok+i-se</u>	149
6.1.16. Şaşma/beklenmezlik bağlaçları	149
6.1.17. Üsteleme bağlaçları	149
1. <u>*ay-r-ı+ca</u>	149
2. bir de	150
3. <u>dah-a+sı</u> < <u>tak-a+sı</u>	150
4. hani.....	150
5. hatta.....	150
6. hele	150
7. hem / hem de.....	150
8. <u>is+in kötü+sü</u>	150
9. <u>*kal+dı ki</u> < <u>*kal+tı ki</u>	150
10. <u>o bir yan+a</u>	150
11. <u>son+ra</u>	150
12. <u>*üs-t+e+lik</u>	151

13. * <u>üs-t+ü+n+e</u> <u>üs-t+lük</u>	151
14. zaten	151
6.1.18. Varsayım bağlaçları.....	151
1. güya.....	151
2. <u>söz+de</u>	151
3. <u>söz+ü+m o+n+a</u>	151
6.1.19. Yetinme bağlaçları.....	151
1. bari	151
2. <u>en az+1+n+dan</u>	151
3. <u>hiç değil i-se</u>	151
4. <u>hiç ol-ma-z i-se</u>	152
6.1.20. Zaman bağlaçları	152
1. <u>de-r+-ken</u> < <u>de-r i-ken</u>	152
2. nihayet.....	152
3. <u>son+u+n+da</u> (da).....	152
6.2. Hitap Bloku.....	152
6.2.1.Dikkat çekme ünlemleri.....	153
1. bak-+	153
2. <u>bak-+ın</u>	153
3. evet.....	153
4. <u>s+im+di</u> < <u>su am+tı</u>	154
6.2.2. Duygu ünlemleri.....	154
1. a.....	154
2. ah.....	154
3. <u>bak-ı+yor+um</u>	154
4. be.....	154
5. eee	154
6. eh.....	154
7. ha.....	154
8. haa.....	154
9. hay.....	154
10. <u>hay+di</u> -+.....	154
11. hıı	155
12. <u>is+te</u> < <u>uş+ta</u>	155
13. keşke	155
14. oh	155
15. ya.....	155

16. yahu.....	155
17. <u>yok can+ı+m</u>	155
6.2.3. Gösterme ünlemleri	155
1. aha	155
2. <u>is+te</u>	155
3. na / nah	155
4. te.....	155
6.2.4. Hatırlatma ünlemleri.....	156
6.2.5. Onay/ret ünlemleri	156
1. elbette.....	156
2. evet.....	156
3. hayır	156
4. <u>ö+v-le ya</u> < <u>*o il-e ya</u>	156
5. tabii	156
6. vallahi / vallaha	156
7. ya.....	156
6.2.6. Soru/şüphe ünlemleri.....	157
1. acaba.....	157
2. değil mi? /de mi?.....	157
3. ha.....	157
4. <u>pek+i</u> < <u>pek iyi</u> < <u>berk ed+gü</u>	157
5. ya.....	157
6.2.7. Tembih ünlemleri	157
6.2.8. Teşvik ünlemleri	157
1. <u>bak-a+lı+m</u>	157
2. <u>bak-a+yım</u>	157
3. <u>buyur+un</u>	157
4. <u>gel+in</u>	157
5. <u>Ha+di+</u>	158
6. <u>is+te</u>	158
6.2.9. Uyarı/tehdit ünlemleri.....	158
6.3. Cümle Sonu Ek ve Edatları.....	158
6.3.1. Bağlama edatı	158
6.3.2. Çokluk eki.....	158
6.3.3. İhtimal eki.....	159
6.3.4. Katma/üsteleme edatları	159
1. <u>*bi+-le</u> < <u>*bir+i-le</u>	159

2. * <u>dah-i</u>	159
3. /dE/	159
6.3.5. Karşıtlık edatları	160
1. * <u>bi+-l-e</u> < * <u>bir+i-l-e</u>	160
2. * <u>dah-i</u>	160
3. /dE/	160
6.3.6. Kuvvetlendirme ek / edatları	160
1. /+sEn+(iz)E/ (emir)	160
2. ki < <i>erki</i>	160
3. /+Dİr/ < <i>tur-ur</i>	160
6.3.7. Niteleme edatı	161
6.3.8. Soru eki	161
6.3.9. Vasıta edatı	161
6.4. Ara Cümleler	161
7. CÜMLE YAPILARI	163
7.1. Basit Cümleler	163
7.1.1. Düz cümleler	163
7.1.1.1. Özne + yüklem bloku yapıli cümleler	163
7.1.1.2. Cümle başı öğeleriyle başlayan düz cümleler	164
7.1.1.3. Mantıksal özneli düz cümleler	165
7.1.2. Odaklaştırma yapılmış cümleler	166
7.1.2.1. Tümeçlerin başa alındığı cümleler	166
7.1.2.2. Kırık ifadeli cümleler	168
7.1.2.3. Yüklemi sonda olmayan (devrik) cümleler	169
7.1.2.4. Hem tümeçleri başa alınmış hem yüklemi sonda olmayan cümleler	171
7.1.3. Cümlemsiler	172
7.2. Birleşik Cümleler	173
7.2.1. Bağımsız yargılı birleşik cümleler	173
7.2.1.1. Sıralı cümle	173
1. bağımlı sıralı cümle	173
2. bağımsız sıralı cümle	174
7.2.1.2. Bağlı cümle	175
7.2.2. Bağımlı yargılı birleşik cümleler	176
7.2.2.1. Bağımlısı “yapıca bağımlı yan cümle” olan birleşik cümleler	176
1. isim yan cümlesi içeren birleşik cümleler	176
2. sıfat yan cümlesi içeren birleşik cümleler	178
3. zarf yan cümlesi içeren birleşik cümleler	179

7.2.2.2. Bağımlısı “yapıca bağımsız yan cümle” olan birleşik cümleler	181
7.2.2.3. Bağımlısı “bağımsız görünümlü yan cümle” olan birleşik cümleler	185
1. cümle bağlaçlarıyla başlayan yan cümleler.....	185
2. şart yan cümleri.....	186
3. ilgi/açıklama yan cümleleri.....	187
8. CÜMLE ÇÖZÜMLEME ÖRNEKLERİ.....	189
8.1. Çağdaş Türk Lehçelerinden Örnekler.....	189
8.1.1. Türkiye Türkçesinden Örnekler.....	189
8.1.2. Azerbaycan Türkçesinden Örnekler	211
8.1.3. Türkmen Türkçesinden Örnekler.....	215
8.1.4. Özbek Türkçesinden Örnekler.....	217
8.1.5. Kazak Türkçesinden Örnekler	220
8.1.6. Kırgız Türkçesinden Örnekler	225
8.2. Orta Türkçeden Örnekler	229
8.2.1. Osmanlı Türkçesinden Örnekler.....	229
8.2.2. Klasik Azerbaycan Türkçesinden Örnekler	230
8.2.3. Çağatay Türkçesinden Örnekler	234
8.2.4. Eski Anadolu Türkçesinden Örnekler.....	236
8.2.5. Kıpçak Türkçesinden Örnekler.....	239
8.2.6. Harezmi Türkçesinden Örnekler.....	242
8.2.7. Karahanlı Türkçesinden Örnekler.....	245
8.3. Eski Türkçeden Örnekler	247
8.3.1. Eski Uygur Türkçesinden Örnekler	247
8.3.2. Köktürk Türkçesinden Örnekler	251
ŞEKİL BİLGİSİ DİZİNİ.....	255
MORFOLOJİK/ETİMOLOJİK TAHLİLLER	263
KAYNAKLAR	281

ÖN SÖZ

Çağdaş dil biliminin kurucusu kabul edilen İsviçreli dâhi bilgin Ferdinand de Saussure dili bir *sistem* olarak tanımlar. Bir sistem, az çok karmaşık bir bütünü ve varlık sebebini işlevlerin belirlediği bir ilişkiler ağını öngörür. Böylece XX. yüzyıl dil biliminde, filolojik araştırmalar, karşılaştırmalı dil bilgisi ve dil akrabalıklarını aydınlatmaya yönelik genetik teoriler eski önemini kaybetmiş; dil sistemini aydınlatacak *yapısalcı* yaklaşımlar ön plana çıkmıştır. Yapısalcı yaklaşımın en önemli çalışma alanı ise *söz dizimi* olmuştur. Haber taşıma/aktarma işlemi sırasında, en küçük anlamlı birimden en küçük yargılı birime varıncaya kadar dil sistemini oluşturan eklemli unsurların nasıl işlediğinin belirlenmesidir bu.

Türk dilciliği ise uzun bir süre Batı'daki dil bilimi çalışmalarına kayıtsız kalmış, ancak 1970'lerden sonra -özellikle Batı filolojisi uzmanları arasında- bu alanda çalışan tek tük araştırmacıya rol vermiştir.

Bu araştırmacıların Türkoloji sahasındaki ilk temsilcilerinden biri de Prof. Dr. Efrasiyap Gemalmaz'dır. Efrasiyap Gemalmaz ilk olarak 1968 yılında Fransa'da tanıştığı çağdaş yapısalcı anlayış ve yöntemleri Türkçeye uygulamış; bunu yaparken de motamot bir adaptasyon yerine, sahip olduğu yetkin matematik, elektronik ve bilgisayar programcılığı bilgileriyle takviye etme yoluna gitmiştir. Onun bu alandaki başarısının en somut mahsulü ise bir yandan söz dizimindeki belli başlı yapısalcı anlayış ve yöntemlere yaslanan, bir yandan da kimi orijinal yaklaşımlar içeren *oklama* yöntemidir. Efrasiyap Gemalmaz Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde verdiği lisans ve lisans üstü derslerde otuz yılı aşkın bir süre bu yöntemin hem uygulayıcılığını hem teorisyenliğini yapmış; yaptırdığı lisan üstü tezlerle yapısal-işlevsel söz dizimi sahasında önemli uzmanların yetişmesine vesile olmuştur.

İşte bu kitap, Türkçenin söz diziminde yapı ve işlevi dikkate alan söz konusu yöntem ve yaklaşımları tanıtmayı amaçlamaktadır. Kitap, geneli itibarıyla, öğrencisi olmakla bahtiyar olduğum Prof. Dr. Efrasiyap Gemalmaz'ın ders notlarına ve çalışmalarına dayanmaktadır. Ancak az da olsa kendi çalışmalarımız ve zaman içinde ortaya çıkan farklı görüşlerimize de yer verilmiştir.

Esasen yarım asra yakın bir uygulama geçmişine rağmen bu alanda kitap hacminde derli toplu bir kaynak yoktu. Gerek öğrencilerimiz, gerek *oklama* yöntemini duyup merak edenler, konuları her yönüyle ele alan bir kaynağın eksikliğinden yakınıyordu. Umulur ki bu kitapla o ihtiyaç giderilmiş olur. Bunun yanı sıra başta Türkoloji olmak üzere, filoloji ve dil bilimi alanında çalışan, öğrenim gören herkesin bu kitaptan -hem söz dizimi hem şekil bilgisi konularında- yararlanabileceğini sanıyoruz.

Kitabın *Giriş* bölümünde Batı'daki belli başlı yapısalcı söz dizimi akımları ve Efrasiyap Gemalmaz'ın bu alandaki yaklaşımları tanıtılmış, daha sonra Türkçenin söz dizimini belirleyen temel eğilimler üzerinde durulmuştur. 2. bölümde Türkçenin kavramları işaretleme yolları, 3. bölümde kelimelerin çekime girmeden önceki biçimleri (tabanları), 4. bölümde kavramlar arası münasebetlerin söze dökülüşü, 5. bölümde cümle ve cümleyi oluşturan temel ögeler, 6. bölümde cümlenin yardımcı ögeleri, 7. bölümde cümle yapıları incelenmiştir. Bütün bu bölümlerde -asıl konudan uzaklaşmamak için- gerektiği oranda *oklama* yöntemine yer verilmiştir. Son bölüm olarak 8. bölümde Türkçenin çağdaş ve tarihî lehçelerinden *oklama* yöntemiyle örnek cümle çözümlenmeleri gösterilmiştir. Takiben kitapta geçen türemiş kelimeleri ve görevli ögeleri içeren iki dizin verilmiştir.

Bu çalışmanın varlık sebebi olan, dahası bazı bölümleri gözden geçirme lütfunda bulunan hocam Prof. Dr. Efrasiyap Gemalmaz'a çok teşekkür ederim. Kitap ona ithaf olunur.

Erzurum, 2015

Muharrem Daşdemir

DİL BİLGİSİYLE İLGİLİ İŞARET ve KISALTMALAR

•	: ø, a, e, ı, i, u, ü	AyT	: ayrılma tümleci
ø, Ø	: işaretsiz biçim birimi (sıfır morfem)	B	: bağlaç
+	: isim soylu (statique) öge	BğT	: bağlama tümleci
-	: fiil soylu (dynamique) öge	+bl	: belirlilik eki
<u>...-...+...</u>	: ögelerine art zamanlı olarak ayrılmış bütünlük	+br	: beraberlik hâli
<u>.....</u>	: bileşenleri şimdilik konumuzun dışında.	BrT	: beraberlik tümleci
(...)	: x (y): “x”in kapsamında “y” vardır.	+bs	: belirsizlik eki
[...]	: [x]: “x”, aslında eksiktir veya işaretli değildir.	+bu	: bulunma hâli
<	: x < y: “y”, “x”ten eskidir.	+bz	: benzerlik hâli
>	: x > y: “y”, “x”ten doğmuştur.	BzT	: benzerlik tümleci
=	: denktir.	C	: cümle
~	: x ~ y: “x” veya “y”, her ikisi de geçerlidir	+c	: kopula (kuvvetlendirme) eki
≈	: x ≈ y: “x”, “y” olarak kabul edilebilir. Yakın anlamlılık	CB	: cümle bağlacı
≅	: x ≅ y: “x”, “y” ile yaklaşık eş değerdir; belli şartlarda “x”, “y” yerine kullanılır.	Csi	: cümlemsi
/	: veya, ya da	ÇT	: çıkma tümleci
//	: x // y: “x”e karşılık “y” vardır (versus).	+çk	: çıkma hâli
/..../	: fonolojik transkripsiyon	E	: edat
*....	: *x: “x”, farazi bir ögedir.	-+e	: emir kuvvetlendirme eki
...x	: X ₁ : “x”, 1. cümlenin “x”idir.	+e-	: ek fiil
└┐, ┐└	: anlam (niteleme/belirtme) ilişkisi	F1-	: geçişsiz fiil
└┐└┐	: bağlama ilişkisi	F2-	: geçişli fiil
└┐, └┐	: sıra ilişkisi	+f-	: isimden fiil yapan ek
↓	: x ↓ : “x”, “y” kümesinin bir ögesi olarak yazılır y	-f-	: fiilden fiil yapan ek
⇒	: x ⇒ y: “x”, “y” olarak yazılır	-fo-	: fiilden olumsuz fiil yapan ek
⇔	: x ⇔ y: “x” ve “y” kurallı olarak birbirine dönüşür	G	: gerundium (zarf-fiil) grubu
○	: ⊗: “x” ögesi taşınacaktır.	-g	: gerundium (zarf-fiil) eki
⊗	: x ⊗ y: “x”, “y”ye örneksenmiştir (analogy).	+gö	: görelilik hâli
AC	: ara cümle	GT	: görelilik tümleci
Aç	: açıklama bloku	H	: hitap
+aç	: açıklama hâli	+hd	: hedef hâli
AçT	: açıklama tümleci	HeT	: hedef tümleci
+ai	: aitlik hâli	HT	: hâl tümleci
+ay	: ayrılma hâli	+ht	: hitap hâli
		İ1	: belirli isim
		İ2	: belirsiz isim
		+i	: isimden isim yapan ek
		-i	: fiilden isim yapan ek
		+il	: ilgi hâli eki
		İT	: ilgi tümleci
		+iy	: iyelik eki

+k	: kemiyet (teklik/çokluk) eki	+şp	: şüphe eki
-kp	: kip eki	TF-	: tekrarlı fiil (ikileme)
+kr	: karşılıklılık hâli	+tF-	: tasvir fiili
KrşT	: karşıtlık tümleci	Tİ	: tekrarlı isim (ikileme)
KrT	: karşılıklılık tümleci	+tk	: tekrar hâli
+kş	: karşıtlık hâli	TkT	: tekrar tümleci
+kt	: katma hâli	TYF-	: tümleçleriyle birlikte yüklem fiili
+ky	: kıyaslama hâli	TYsi	: tümleçleriyle birlikte yüklemsi
KyT	: kıyaslama tümleci	Ü	: ünlem
M	: mastar (isim-fiil) grubu	+ü	: isimden ünlem yapan ek
-m	: mastar (isim-fiil) eki	+üs	: üsteleme hâli
+mk	: miktar hâli	ÜsT	: üsteleme tümleci
MT	: miktar tümleci	+vl	: varlık hâli eki
+nm	: nitelenen (tamlanan) eki	+vr	: varma hâli eki
+ns	: nesne (yükleme) hâli eki	VrT	: varma tümleci
Ns1	: belirli nesne	+vs	: vasıta hâli eki
Ns2	: belirsiz nesne	VsT	: Vasıta tümleci
NsAç	: nesne açıklayıcısı	Y	: yüklem
+nt	: niteleme hâli	YB	: yüklem bloku
Ö	: özne	YF-	: yüklem fiili
+ö	: özne hâli eki	+yF-	: yardımcı fiil
ÖAç	: özne açıklayıcısı	+yg	: yerine geçme hâli
ÖPk	: özne pekiştiricisi	YGT	: yerine geçme tümleci
P	: partisip (sıfat-fiil) grubu	Yİ	: yüklem ismi
-p	: partisip (sıfat-fiil) eki	+yi	: yüklem ismi hâli eki
S1	: belirtme sıfatı	+yn	: yön hâli eki
S2	: niteleme sıfatı	+yo	: yokluk hâli eki
-s	: fiilden sıfat yapan ek	+yö	: yönelme hâli eki
+s	: isimden sıfat yapan ek	YötT	: yönelme tümleci
+sb	: sebep hâli	Ysi	: yüklemsi
+sı	: sınırlandırma hâli	YT	: yer tümleci
SıT	: sınırlandırma tümleci	+z	: isimden zarf yapan ek
+so	: soru hâli	Z1	: zaman/yer/gösterme zarfı
+sr	: sıralama hâli	Z2	: hâl/miktar zarfı
SrT	: sıralama tümleci	Zm	: zamir
ST	: sebep tümleci	+zm	: isimden zamir yapan ek
+ş	: şahıs eki	ZT	: zaman tümleci

1. GİRİŞ

Çağdaş *dil biliminin* (İng. *linguistics*) kurucusu kabul edilen *Ferdinand de Saussure* (1857-1913), dili bir *sistem/dizge* (İng. *system*) olarak tanımlamış ve dilde *dizisel*¹ (İng. *paradigmatic*) - *dizimsel* (İng. *syntagmatic*) *bağıntılara* (İng. *relation*) vurgu yapmıştır. Bunun üzerine, dilin evrimine öncelik veren XIX. yüzyıl dil anlayışının aksine, XX. yüzyıl dil bilimi, sistemi oluşturan öğelerin dizisel ve dizimsel bağıntılarını aydınlatmak için *yapı* (İng. *structure*) araştırmaları etrafında yoğunlaşmıştır.² Öyle ki bir müddet sonra yapı ile sistem eş değer kavramlar olarak görülmüştür.³ Böylece XX. yüzyıl dil biliminin temel akımı *yapısalcılık* (İng. *structuralism*) olmuştur. Ancak yapı araştırmalarının çeşitli düzeylerde (anlam, ses, kelime, cümle) yürütülmesi üzerine yapısalcılık da alt akımlara ayrılmıştır.⁴ Bu akımların en önemlileri şunlardır: *işlevselcilik* (İng. *functionalism*), *glosematik* (İng. *glossematics*), *dağılımcılık* (İng. *distributionalism*), *üretici-dönüşümsel dil bilgisi* (İng. *transformational-generative grammar*).

1.1. Yapı (İng. structure)

Dil (İng. *language*) “iki dinamik sistem arasında bilgi akışının sağlanması demek olan haberleşme faaliyetinde kullanılan bir *formel sistemdir*.”⁵ Bir sistem ise “belli bir maksat için, birden çok parçanın, aralarında uyum ve iş bölümü gözetilerek bir araya getirilmesi”⁶ ile oluşmuş az veya çok karmaşık bir bütündür. Örneğin bir sistem olan otomobil çeşitli alt sistemlerden (soğutma, elektrik, fren; kaporta, şasi, koltuk sistemleri vs.) oluşur. Yine bir konut sistemi olan bina birçok farklı elmandan (demir, tuğla; kum, çimento; temiz ve atık su boruları; elektrik tesisatı vs.) müteşekkildir. Bir otomobil ya da bir bina kendisini oluşturan malzemelerden oluşmuş alelade bir yığın değildir, bütünü oluşturan parçalar arasında belli bir düzen vardır. İşte bir sistemi oluşturan parçalar arasındaki bu düzene *yapı* (İng. *structure*) denir.

Nasıl bir otomobili, bir binayı anlamak için parçalar arası ilişkileri ve parçaların bütün içerisinde işgal ettiği yeri anlamak gerekirse, dil sistemini anlamak için de yapıyı oluşturan unsurları, bu unsurlar arasındaki ilişkileri ve parçanın bütün içerisindeki yerini kavramak gerekir.

Yapı kavramını yapısalcılığın alt dalı olan *üretici-dönüşümsel dil bilgisi* (İng. *transformational-generative grammar*) *derin yapı* (İng. *deep structure*) ve *yüzeysel yapı* (İng. *surface structure*) olmak üzere iki farklı düzeyde ele almıştır. Bir başka yapısalcılık akımı olan *bağımsal dil bilgisi* (Fr. *grammaire dépendancielle / grammaire valencielle*) de -velev ki farklı terimlerle olsun- konuyu ele alış biçimi bakımından benzer yaklaşımlar göstermiştir.

¹ Saussure “dizisel” terimi yerine “çağrışımsal” (Fr. *associatif*) kelimesini kullanmıştır. Ancak sonraki dil bilimciler çoğunlukla “dizisel” terimini benimsemiştir. Bk. Berke Vardar vd., *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual yay., 2. bs., İstanbul, 2007, “çağrışımsal” md.

² Berke Vardar, “Sunuş: Ferdinand de Saussure ve ‘Genel Dilbilim Dersleri’”, *Genel Dilbilim Dersleri*, çev. Berke Vardar, Birey ve Toplum yay., 1.bs., Ankara, 1985, s. VIII.

³ Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, “yapı” md.

⁴ Bk. Süheylâ Bayrav, *Yapısal Dilbilimi*, Multilingual yay., İstanbul, 1998, s. 36-40; Zeynel Kıran, *Dilbilim Akımları*, Onur yay., 2. bs., Ankara, 1996, s. 156-210.

⁵ Efrasiyap Gemalmaz, *STT'nin Formanlarının Enformatif Değerleri-2*, <<http://efrasiyap.tripod.com/yazilar/STT2.pdf>>, 17.02.2013 (02.24), s. 3.

⁶ Gemalmaz, *age*, s. 4.

1.1.1. Derin yapı (İng. deep structure)

Dilin en temel vasfı insanlar arasında *haberleşmeyi/bildiriyimi* (İng. *communication*) sağlamaktır. Haberleşme ise *cümle* (Fr. *phrase*, İng. *sentence*) diye adlandırdığımız *yargı* değeri taşıyan ifadelerle mümkün olur. Cümlelerin üretimi, zihinde başlayıp ses organlarında son bulan birkaç faaliyeti gerektirir.⁷ *Algılama* (duyu organları veya hatırlama vasıtasıyla kaynaktan bilginin alınması), *bilgi değerlendirme* (bilgi kaynağından alınan bilginin kaynak/kavram alfabetesiyle karşılaştırılarak yorumlanması), *anlam birimlerin* (İng. *moneme*) üretilmesi, anlam birimler arasında *dizimsel bağıntılar* kurulması (İng. *syntagmatic relation*), *düğüleme/kodlama* (İng. *encoding*: düşünce yapılarının dil göstergelerine aktarılması).

Üretici-dönüşümsel dil bilgisinin kurucusu olan *Noam Chomsky* (doğ.1928), bu süreci dikkate alarak *derin yapıyı*, anlamın henüz söze dökülmeden önceki süreçte zihinde sahip olduğu soyut yapı olarak değerlendirir.⁸ Bu yapı zihin/düşünce düzleminde mevcut olduğu için evrensel bir nitelik taşır.

Bağımsal dil bilgisinin kurucusu *Lucien Tesnière* (1893-1954) ise *yapı* kavramıyla, sözcükler arasında örülen ve bazen *çizgisel* (Fr. *linéaire*) düzeyde açığa çıkmayan anlamsal düzeni kasteder.⁹ Her ne kadar cümlelerin ardındaki soyut düzeni araştırmasıyla Tesnière'in yapı anlayışı, Chomsky'nin *derin yapı* anlayışına yaklaşırsa da bu iki anlayış epeyce birbirinden farklıdır: Chomsky'nin derin yapı anlayışı hangi dili konuşursa konuşsun bütün insanlıkta ortak olan cümlelerin arkasındaki mantıksal düzeni; Tesnière'in derin yapı anlayışı ise *çizgisel düzen-yapısal düzen* karşıtlığı içinde, belli bir dilde sözcükler arasında kurulan *bağımlılıkların aşamalanmasını*¹⁰ ifade eder.

1.1.2. Yüzeysel yapı (İng. surface structure)

Yüzeysel yapı, dönüşüm (İng. *transformation*) uygulanarak derin yapının söze dökülmüş biçimidir. Diller arası sistem farklılığından dolayı, derin yapısı aynı olan bir cümle yüzeysel yapıya aktarılırken dillere göre farklılık gösterir. Benzer bir durum aynı dil içinde de söz konusu olabilir: Bazen birden fazla derin yapı tek bir yüzeysel yapıda ifadesini bulur, bazen de tek bir derin yapı birden fazla yüzeysel yapıya karşılık gelir. Örneğin "Kardeşim iyileşti." gibi bir cümle *Chomsky*'ye göre derin yapıda üç yargı barındırır:

- 1) *Kardeşim şimdi iyi,*
- 2) *Kardeşim daha önce hastaydı.*
- 3) *Benim bir kardeşim var.*¹¹

Öte yandan aşağıdaki şu cümleler aynı derin yapının dönüşüm kuralları uygulanarak farklı yüzeysel yapılara (etken-edilgen, olumlu-olumsuz, soru-haber) aktarılmış biçimleridir:

- 1) *Polis göstericileri tutukladı.*
- 2) *Polis göstericileri tutuklamadı.*
- 3) *Polis göstericileri tutukladı mı?*
- 4) *Göstericiler polis tarafından tutuklandı.*¹²

⁷ Bk. Wolfgang Herrlitz, "Kodlama ve Dekodlama Modeli", *Modern Lenguistiğe Giriş: İletişim ve Dil / Lenguistik Yapılıklık*, çev. Mehmet Akalın, Ege Ü. Edb. Fak. yay., İzmir, 1983, s. 26-33.

⁸ Zeynel Kıran ve Ayşe (Eziler) Kıran, *Dilbilime Giriş*, Seçkin yay., 2. bs., Ankara, 2002, s. 160.

⁹ Kıran, *Dilbilime Giriş*, s. 136.

¹⁰ Lucien Tesnière, "Yapısal Söz Dizimi Öğeleri", *Yirminci Yüzyıl Dilbilimi (Kuramcılardan Seçmeler)*, Çev. Nüket Güz, Multilingual yay., İstanbul, 1999, s. 135.

¹¹ Kıran, *Dilbilime Giriş*, s. 161.

Tesnière ise *yapı* kavramını sadece *derin yapı* anlamında kullanmış, araştırmalarını *çizgisel düzenin* hangi derin yapıdan doğduğunu belirlemeye teksif etmiştir.¹³ Ona göre, bir cümlenin *oluşum ağacını* ortaya koymak, kelimeler arasındaki anlamsal ilişkileri göstererek çizgisel düzeni yapısal düzene dönüştürmektir. Bir oluşum ağacını somut cümleye çevirmek (cümleleştirmek) ise, sözcükleri belli bir sıraya koyarak yapısal düzeni çizgisel düzene aktarmaktır. Bundan dolayı “*konuşma*”, yapısal düzeni çizgisel düzene aktarmak; “*anlamak*” ise çizgisel düzeni yapısal düzene dönüştürmek demektir.¹⁴

1.2. İşlev (İng. function)

Bir sistemi oluşturan parçalar arasındaki düzeni *yapı* olarak tanımlamıştık. Yapıyı belirleyen ise *işlevdir* (İng. *function*). Yapıyı oluşturan parçalar belli bir iş, görev yerine getirmek üzere bir yerde bulunur ve yapının diğer unsurlarıyla ilişkiye girer.¹⁵ Örneğin otomobilde, direksiyonun arabayı yönlendirmek gibi bir işlevi vardır. Bu işlev, onun ilişkiye gireceği diğer unsurları ve bulunma yerini belirler: Bir direksiyon simidi –sistem baştan sona değiştirilmedikçe- ön tekerlekler yerine motora bağlı olamaz veya sürücü kabini yerine arkadaki bagajda bulunamaz. Öte yandan yapı içerisinde yer alan unsurların hepsi aynı değerde değildir. Kimi temel (örneğin, direksiyon ve tekerlekler), kimi yardımcı (örneğin direksiyon mili, rot, rotül ve çeşitli pimler) unsurdur.

Dil de böyledir. Bir cümle, açık veya örtük birden çok anlamlı unsurun bir araya gelmesiyle oluşturulur. André Martinet’e göre dilin *çift eklemlilik* (Fr. *double articulation*) özelliğinin birinci düzeyini oluşturan anlamlı parçaların her biri bir *anlam birimidir* (Fr. *monème*). Örneğin “*Eve geldim.*” gibi bir cümlede şu anlam birimler yer almaktadır:

- 1) ev
- 2) +e (varma hâli eki)
- 3) gel-
- 4) -di (bilinen geçmiş zaman eki)
- 5) +m (teklik 1. şahıs eki)

Bunlardan “*ev*” ve “*gel-*”, bağımsız kullanılabilen, bir sözlüksel karşılığı olan anlam birimleri olduğu için *sözlük anlam birimi* (Fr. *monème lexical*) ya da *sözlük birimi* (Fr. *lexème*); “[+e]”, “[di]” ve “[+m]” ise tek başına bir anlamı olmayıp ancak sözlük birimlerle münasebet neticesinde bir anlam ifade eden görevli anlam birimler olduğu için *dil bilgisi anlam birimi* (Fr. *monème grammatical*) ya da *dil bilgisi birimidir* (Fr. *grammème*).¹⁶ Bu unsurların seçimini, yerini ve ilişkiye gireceği diğer unsurları, işlevleri belirler.¹⁷

¹² Kıran, *Dilbilime Giriş*, s. 161.

¹³ Kıran, *Dilbilime Giriş*, s. 136.

¹⁴ Tesnière, *age*, s. 139-140.

¹⁵ Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, “işlev” md.

¹⁶ Gemalmaz, *STT'nin Formanlarının Enformatif Değerleri-2*, 48-49; V. Doğan Günay, *Sözcükbilime Giriş*, Multilingual, İstanbul, 2007, s. 15.

¹⁷ André Martinet, *İşlevsel Genel Dilbilim*, Birey ve Toplum yay., Çev. Berke Vardar, 1. bs., Ankara, 1985, s. 24-25, 106, 151.

2. KAVRAMLARIN İŞARETLENMESİ

Her dilin *kaynak alfabeti* (İng. *source alphabet*), tarihî bir süreçte edinilmiş kavramları ve ihtiyaç hâlinde kurulan kavram ilişkilerini ihtiva eder. Kaynak alfabede, bağımsız kavramları karşılayan *bağımsız dil ögeleri* (Fr. *monèmes autonomes*) ve kavramlar arası ilişkiler kuran *görevli dil ögeleri* (Fr. *monèmes fonctionnels*), *kod alfabetesinde* (İng. *code alphabet*) *biçim birimi* (İng. *morpheme*) dediğimiz ögelerle temsil edilir.¹⁰⁸ Türkçede, bağımsız dil ögelerini karşılayan biçim birimleri *kök* (İng. *root*), *köken* (İng. *radical*) veya *gövde* (İng. *stem*) şeklinde kelimeler; görevli dil ögelerini karşılayan biçim birimleri ise *sonek* (İng. *suffix*), *edat* (İng. *postposition*), *bağlaç* (İng. *conjunction*) ya da *ekleşmiş/yardımcı fiil* (İng. *auxiliary verb*) olarak karşımıza çıkarlar.

2.1. Kök / Köken Hâlinde Kullanılan Ögeler

Türkçe kendi geçmişinden tevarüs ettiği *kök/köken* hâlindeki kelimelere sahip olduğu gibi, kültürel temasta bulunduğu birçok milletten de kelimeler ödünçlemiştir.

2.1.1. Türkçe kök / kökenler

Türkçe kelimeler isim ve fiil soyundan iki temel sınıfa ayrılır. Bu durum, söz konusu iki sınıfın farklı yapım ve çekim ekleri almasından anlaşılır.¹⁰⁹ İsimler kendi başlarına var olabilen, söz diziminde hem *tamlayan* hem *tamlanan* işleviyle karşımıza çıkan *statik* (+) dil ögeleridir; fiillerse varlıkları zaman, mekân ve nesnelere bağlı olan, söz diziminde -yardımcı fiiller hariç- sadece *tamlanan* işlevi üstlenen *dinamik* (-) dil ögeleridir.¹¹⁰

2.1.1.1. İsim kök / kökenleri

Türkçede isimler *kök* veya *köken* hâlinde bulunabilirler: *taş, baş, göl, dağ, ev, ak, beş, bin, ön, yan, bu*; **gö-z* (krş. **gö-r-*), **be+ri* (krş. **be+n*), **ge+ri* (krş. ET **ke+din* ‘sonra’¹¹¹), **yoğ-u-r-t* (krş. **yoğ-u-n*).

Türk dilciliğinde “isim” kelimesinin bir geniş, bir de dar olmak üzere iki anlamı vardır:

1. Fiil-isim karşıtlığı içinde, fiillerden farklı ekler alan, yani “fiil olmayan” kelime sınıfı (İng. *substantive*).

2. Canlı/cansız bütün varlıkları, soyut veya somut bütün kavramları tek tek ya da tür olarak karşılayan kelimeler (İng. *noun*).¹¹²

O hâlde isimler, “geniş” anlamıyla aldığımızda, sadece mevcut olan ya da mevcut olduğu tasarlanan varlıkların/kavramların dildeki karşılıklarını değil; aynı zamanda “varlıkların kalıcı ve geçici özelliklerini (sıfat)”, “niteliklerin miktarını/derecesini (nicelik/nitelik zarfı)”, “adların yerine kullanılan hatırlatıcıları (zamir)”, “duygu değeri taşıyan seslenmeleri (ünlem)” ve “fiillerin çeşitli gerçekleşme şartlarını (zarf)” gösteren kelimeleri de ihtiva etmektedir. *İsim* (İ1/İ2), *zarf* (Z1/Z2), *sıfat*

¹⁰⁸ Gemalmaz, *STT'nin Formanlarının Enformatif Değerleri-2*, s. 48-49.

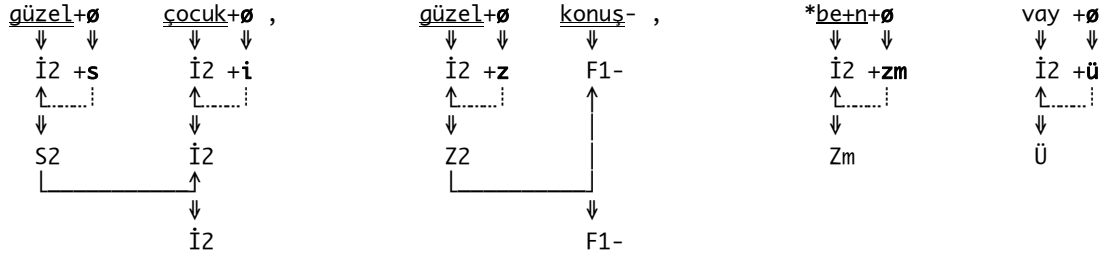
¹⁰⁹ K. Grönbech, *Türkçenin Yapısı*, çev. Mehmet AKALIN, TDK Yay., Ankara, 1995, s.18; Gemalmaz, “Uyum ve Standart Türkiye Türkçesinde Uyumlar”, s. 182.

¹¹⁰ Korkmaz, *age*, s. 12-13; Gemalmaz, *STTFED*, s. 68.

¹¹¹ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, London, 1972, s. 704.

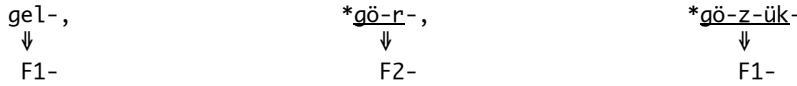
¹¹² Zeynep Korkmaz söz konusu karışıklıktan dolayı “isim” kelimesinin ikinci (dar) anlamı için “*ad soylu*” terimini kullanmayı yeğlemektedir. Bk. Korkmaz, *age*, s. 195.

(S1/S2), *zamir* (Zm) ve *ünlem* (Ü) dediğimiz bu alt türler teorik olarak¹¹³ bir *sıfır biçim birimi* (bk. 1.3.4.9. Boş öge/sıfır biçim birimi (Ø / ø)) ile birbirinden ayrılır.¹¹⁴

2.1.1.2. Fiil kök / kökenleri

Türkçe *gel-*, *git-*, *al-*, *ver-* gibi *kök*; **gö-r-* (krş. **gö-z*), **es+irge-* (krş. **es+en*), **gö-z-ük-* (krş. **gö-z-gü* ‘ayna’), **ay-ır-* (krş. ET **ad-in* ‘başka, başkası, yabancı, ayrılmış’¹¹⁵) gibi *köken* hâlinde fiillere sahiptir. Bu fiiller *geçişli* (F2-) veya *geçişsiz* (F1-) olabilir:

2.1.2. Alıntı kelimeler

Diller kültürel alış veriş neticesinde birbirlerinden kolayca *isim* türü sözcükleri alıntılatabilirler. Kültürel etkileşimin ileri düzeye vardığı durumlarda ise *sıfat*, *zarf*, *fiil* gibi başka kelime türlerinin ve *ek*, *edat* gibi gramer unsurlarının ödünçlendiğine de şahit olunur.¹¹⁶

Bütün kültür dilleri gibi Türkçe de en eski metinlerinden itibaren takip edilebileceği üzere, komşuluk ya da çeviri yoluyla, başka milletlerin dilleriyle temasta bulunmuş ve neticede binlerce yeni kelimeyi söz dağarcığına katmıştır. Fakat bu *ödünç/alıntı kelimeler* (İng. *alien word*, *borrowed word*), zaman zaman makul miktarın ve türlerin ötesine geçmiştir. Orta Türkçe döneminde Arapça ve Farsçadan, Tanzimat’tan sonra Fransızcadan, günümüzde ise İngilizceden yapılan ödünçlemeler bu nicelik ve nitelikçe aşırılığın en önemli temsilcileridir: *sıfat* (*kumarbaz*, *zarif*, *cahil*, *makul*; *mega*, *mini*, *ultra*, *süper* vs.), *zarf* (*cidden*, *hâlâ*, *fazla*, *bilmukabil*, *bittabi*, *bilahere*, *maalesef*, *maale*, *filhakika*, *bahusus* vs.), *ünlem* (*maşallah*, *inşallah*, *heyhat*, *aferin*; *bravo*, *baybay*, *çav*, *okey* vs.), *ek* (*ot+la-k+ıye*, *var+ıyet*, *ver-im+kâr*, *ay-r-ı+yet+en*, *eme-k+tar*, *gid-iş+at*, *altun+i*; *sosyet+ik* < Fr. *société*, *çay+kolik* < Fr. *alcoolique* vs.), *edat* (*gün+be+gün* vs.), *isim tamlaması* (*resm+i+geçit*, *sürç+i+lisan*, *hüsn+ü+kuruntu*; *Servet+i+Fünun*, *ehven+i+şer*, *su+(i)+istimal*, *hüsn+i+niyet*, *Hazret+i+Muhammet*; *sultan+üş+şuara*, *dar+ül+füniün*, *dar+ül+aceze*, *dar+üş+şafaka*, *fevk+al+beşer*, *Foto+Erzurum*, *Restorant+İbo*, *Stüdyo+Yıldırım* vs.), *sıfat tamlaması* (*Edebiyat+i+Cedide*, *Kuva+i+Milliye*, *akl+i+selim*, *Bab+i+Ali*, *Kuran+i+Kerim*, *kanun+i+evvel*, *Selim+i+Sani*, *Hilal+i+Ahmer*, *Bahr+i+Sefid* vs.), *çokluk* ve *tesniye* biçimleri (*evrak*, *efrad*, *eşkiya*, *fukara*; *memurin*, *müminin*, *müminat*, *muhakemat*; *ebeveyn*, *şaireyn*, *tarafeyn* vs.), *sanlık* değeri kazanmış cümleler (*İsa+alevh+is+selam*, *Allahu+teala*, *Hazret+i+Ali+radıyallahu+anh* vs.).

¹¹³ Fiil-isim karşıtlığına işaret etmek üzere isim türünden kelimelerin alt türünü (sıfat, zarf vs.) göstermeden önce tümünü İ2 olarak değerlendirmek “kavramların işaretlenmesi” bahsi dışında pratikte bir fayda sağlamaz. Bu yüzden biz, bundan sonraki bölümlerde derin yapı ilişkilerinin gösterimi dışında, sadece alt türleri belirteceğiz.

¹¹⁴ Bk. Gemalmaz, “Derin Yapı (*Deep Structure*) İlişkilerinin Gösteriminde Kullanılacak Bir Yöntem: ‘Oklama’, s. 4-5.

¹¹⁵ Burhan Paçacıoğlu, *Türkçenin Sözcük Dağarcığı (VIII-XVI. Yüzyıllar Arasında)*, Ankara, 2006, “adın” md.

¹¹⁶ Gemalmaz, “Türkçedeki Tamlanan Eki /+TA+ / > */+TI+ / > /+sI+ / > /+zI+ / > */+rI+ / > */+yI+ / > /+øI+ / > /+øø+ / Üzerine”, s. 262.

Alıntı kelimeler, yapısına bakılmaksızın **kök**; alıntı tamlamalar, sanlık cümleler ve Türkçe kelimelere uyarlanmış yabancı gramerlik yapılar ise **köken** kabul edilir:

kumarbaz				fukara
zarif				eşkiya
cahil				efrad
makul				evrak
mega	bilmukabil			memurin
mini	bittabi		okey	müminin
ultra	filhakika		çav	müminat
süper	maalesef		baybay	muhakemat
<u>ver-im+kâr</u>	fazla		bravo	ebeveyn
<u>eme-k+tar</u>	cidden		aferin	şaireyn
<u>sosyet+ik</u>	maile	bilahere	heyhat	tarafeyn
<u>altun+i</u>	bahusus	hâlâ	maşallah	<u>var+iyet</u>
<u>çay+kolik</u>	<u>ay-r-i+yet+en</u>	<u>gün+be+gün</u>	inşallah	<u>gid-iş+at</u>
↓	↓	↓	↓	↓
S2	Z2	Z1	Ü	İ2

Allahu+teala
Kuran+ı+Kerim
Bab+ı+Ali
Kuva+i+Milliye
Bahr+i+Sefid
Hilal+i+Ahmer
Selim+i+Sani
Hazret+i+Muhammet
Servet+i+fünun
Foto+Erzurum
Restorant+İbo
Stüdyo+Yıldırım
Edebiyat+ı+Cedide
İsa+aleyh+is+selam
Hazret+i+Ali+radıyallahu+anh
↓
İ1

dar+üş+şafaka
dar+ül+aceze
dar+ül+fünün
hüsn+i+niyet
su+(i)+istimal
akl+ı+selim
ehven+i+şer
sürç+i+lisan
resm+i+geçit
hüsn+ü+kuruntu
kanun+ı+evvel
fevk+al+beşer
sultan+üş+şuara
↓
İ2

2.2. Gövde Hâlindeki Ögeler

Kaynak alfabesinde bulunan “temel” kavramlarla ilgili “tali” bir kavrama ulaşıldığında; *kod alfabesinde* kök hâlinde, yeni bir biçim birimi üretilmek yerine; mevcut biçim birimleri birbiriyle ilişkiye sokulur.¹¹⁷ Bunun yollarından biri de, mevcut kök/köken hâlindeki *sözlük biçim birimleri* ile belli işlevleri olan sınırlı sayıdaki “içe dönük görev ögeleri”ni birleştirmektir.¹¹⁸ *Yapım ekleri* dediğimiz bu biçim birimleri, Türkçede belirttikleri anlam ögelerinden sonra gelirler.

Yapım eklerinin geldiği kelime kök/kökenleri *isim* ve *fiil* olmak üzere iki türden ve birleşme sonucunda ortaya çıkan *türev/gövde* de yine bu türlerden birinden olacağından Türkçede dört çeşit yapım eki vardır:

1. İsimden isim yapan ekler (+i),
2. Fiilden isim yapan ekler (-i),

¹¹⁷ Bu durum “göstergenin nedensizliği”yle ilgili “ikinci açıklama”nın esasını teşkil eder: Kök hâlindeki kelimeler “salt nedensiz”, köklerden birleştirme yoluyla elde edilmiş kelimeler “görece nedensiz”dir. Çünkü ikinci türdeki kelimeler köktelilerden tamamen bağımsız bir anlam ifade edemezler, biçim bilgisel bir nedenlilik vardır. Bk. Kıran, *Dilbilime Giriş*, s. 63.

¹¹⁸ Gemalmaz, “Uyum ve Standart Türkiye Türkçesinde Uyumlar”, s. 191.

3. İsimden fiil yapan ekler (+f-),

4. Fiilden fiil yapan ekler (-f-).

İ1/İ2 +i
↑
↓
İ2

F1-/F2- -i
↑
↓
İ2

İ1/İ2 +f-
↑
↓
F1-/F2-

F1-/F2- -f-
↑
↓
F1-/F2-

2.2.1. İsimden isim yapan ekler

Cins ya da özel isimlerden yine cins veya özel isim gövdeleri yapar:¹¹⁹

/+(E)C/	: ana+ç, ata+ç, baba+c+an, bakr+aç, Boğa+ç, boz+aç, kır+aç, küp+eç, top+aç.
/+E/	: gö-z+e, ilk+e, tör+e.
/+CE/	: Arap+ça, Fars+ça; gen+i-ş+çe, gök+çe, kıs-a+ca; rahat+ça, sade+ce, top+lu+ca.
/+DE/ ¹²⁰	: gö-z+de ‘rağbet gören’, söz+de ‘güya’, pay+da (matematik terimi), yüz+de ‘yüzlük oran’.
/+KE/	: baş+ka, dia. kaş+ka ‘alını akıtmalı (at, sığır vs.)’, dia. öz+ge.
/+Cİ/	: araba+cı, diş+çi, dümür+cü, ezber+ci, miras+çı, Mao+cu, milliyet+çi, u+y-ku+cu.
/+(İ)ncİ/	: bin+inci, bir+inci, elli+nci, iki+nci, on+uncu, son+uncu, üç+üncü, yüz+üncü.
/+E-Gİ/	: buz+a-ğı, dum+a-ğı ‘nezle’ < ET tum ‘soğuk’, kır+a-ğı, kuz+a-gu ‘kuzey’, ön+e-ği ‘inat’.
/+İİ/	: Ankara+lı, Asya+lı; beş+li, iki+li; kadın+lı erk+ek+li; kut+lu, sev-gi+li, tat+lı, tür+lü.
/+Eri/ < /+GE+rÜ/	: dış+arı, iç+eri, il+eri (krş. il+ey ¹²¹ ‘ön, karşı’), yuk+arı (krş. ET yok yér ‘yokuş yer’ ¹²²).
/+sİ/ < /+sİ-G/	: *ço+cuk+su, dik-en+si, erk+ek+si, kadın+sı, maymun+su.
/+(İ)m+sİ/	: acı+ <u>m+sı</u> , bal+ <u>m+sı</u> , ekşi+ <u>m+sı</u> , kadife+ <u>m+sı</u> , mavi+ <u>m+sı</u> , *yeş+il+ <u>m+sı</u> .
/+tİ/	: cay+ır+tı, civ+ıl+tı, gıc+ır+tı, lak+ır+tı, mır+ıl+tı, pat+ır+tı, pır+ıl+tı, vız+ıl+tı.
/+(İ)m+t+rak/ ¹²³	: acı+ <u>m+t+rak</u> , beyaz+ <u>m+t+rak</u> , mayhoş+ <u>m+t+rak</u> .
/+EK/ < /+GEK/	: baş+ak, ben+ek, erk+ek ¹²⁴ , kıs+r+ak, sol+ak, şiş+ek<tiş+ek ¹²⁵ , top+ak, yan+ak, yol+ak.
/+CEK/ < /+CE ok/	: büyü+cek, ılı+cak, sı+cak < ısı-g+cak; ş+im+di+cek; oy-un+cak, ör-üm+cek.
/+dE-K/	: bing+ıl+ <u>da-k</u> , cing+ıl+ <u>da-k</u> , çak+ıl+ <u>da-k</u> , çek+ır+ <u>de-k</u> , fır+ıl+ <u>da-k</u> , kık+ır+ <u>da-k</u> .
/+EdEK/ < /+dE-K/	: cumb+ <u>adak</u> , gümb+ <u>edek</u> , hopp+ <u>adak</u> , şakk+ <u>adak</u> , vızz+ <u>adak</u> .
/+İE-K/	: av+ <u>la-k</u> , çay+ <u>la-k</u> < çağ+ı+ <u>la-k</u> ¹²⁶ , diş+ <u>le-k</u> , ev+ <u>le-k</u> , *göm+ <u>le-k</u> < köñ ‘deri’, öd+ <u>le-k</u> .
/+rEK/	: az+ <u>rak</u> , büyü+ <u>rek</u> < büyük-k+ <u>rek</u> , ekşi+ <u>rek</u> , kıs-a+ <u>rak</u> , sarı+ <u>rak</u> , ufa+ <u>rak</u> < ufa-k+ <u>rak</u> .

¹¹⁹ Bütün listelerde -birleşme yerlerinde ortaya çıkan ses değişikliklerinden dolayı- ekler son seslerine göre alfabetik sıraya konmuştur. Ayrıntılı açıklaması için bk. Efrasiyap Gemalmaz, “Alfabetik Son Ekler Dizininde Türkçe Son Eklerin Sıralanmasında Göz Önünde Bulundurulması Gereken Esaslar Üzerine”, *Türkçenin Derin Yapısı*, haz.: Cengiz Alyılmaz-Osman Mert, Ankara, 2010, s. 279-291.

¹²⁰ Ek kalıplaşması ile bk. Korkmaz, *age*, s. 161.

¹²¹ Paçacıoğlu, *age*, “iley” md.

¹²² Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini: Endeks*, TDK Yay., 3.bs., Ankara, 1991, “yok yér” md.

¹²³ A. N. Kononov, “İsimlerin ve Sıfatların Küçültme Şekilleri ve Söz Yapımı”, *TDAY/Belleten-1968*, TDK yay., Ankara, 1989, s. 83.

¹²⁴ Tuncer Gülensoy, *Köken Bilgisi Sözlüğü (Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin)*, TDK Yay., Ankara, 2007, “erkek” md.

¹²⁵ Gülensoy, *age*, “şişek” md.

¹²⁶ Sevan Nişanyan, *Sözlerin Soyağacı: Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*, Everest Yay., 4. bs., İstanbul, 2009, “çaylak” md.

/+sEK/ < /+sE-K/	: bağır+sak, boğ-az+sak ‘obur’, er+sek, kur+sak < ET kur ‘kuşak’, sar-ım+sak.
/+İK/	: bebe+k, bic+ır+ık, çık+r+ık, kab+uk, kovu+k < ET kovi ‘kof, çürümüş’, top+uk.
/+CİK/	: badem+cik, beyin+cik, bu+n+ca+cik, genc+ecik, kedi+cik, kücü+cük, şu+ra+cık.
/+LİK/	: baş+luk, dol-ma+luk, *gec-e+lik, gün+de+lik, kara+n+luk, manav+luk, od+un+luk.
/+dİRİK/ < * /tur-yuk/	: boyun+duruk, burun+duruk ‘burunluk’, çiğın+dırık ‘omuzluk’, cibin+dırık ‘sineklik’.
/+sİ-K/	: *ağ+la-m+sı-k ‘ağlamaklı’, tan+sı-k ‘şaşırtıcı, olağanüstü’, yük+sü-k.
/+sEI/ < Fr. +el	: biç-im+sel, bil-im+sel, bir+ey+sel, çevr-e+sel, kişi+sel, para+sal, ruh+sal.
/+(İ)I/	: ard+ı ¹²⁷ , kız+ıl, tepe+ı ‘alın ak hayvan’ ¹²⁸ , dia. yan+ıI/yaña+ı ¹²⁹ , *yeş+ıl < yaş+ıl.
/+İI/	: güür+ül güür+ül, har+ıl har+ıl, hor+ul hor+ul, pır+ıl+ı, şır+ıl+da-, zır+ıl zır+ıl.
/+CİL/	: balık+çıl, bar-ış+çıl, *be+n+cil, et+çıl, gök+çül, kır+çıl, ot+çul, su+cul, tuz+cul.
/+sİI/ < /+sİ-I/	: dam-ak+sıl, dud-ak+sıl, yok+sul.
/+DEm/	: er+dem, gün+dem, say+dam < EAT say ‘cılılı, kaygan’ ¹³⁰ , yön+tem (dia. yön+dem).
/+°n/ < /+ñ/	: EAT ala+n ‘alaca’ ¹³¹ , bel+en, od+un, ET öl+en ‘nemli’ ¹³² , ET köl+ün ‘gölcük’ ¹³³ .
/+(E)n/	: baba+c+an, er+en, kız+an, kol+an, oğl+an, sap+an, temr+en ¹³⁴ , ur-g+an ¹³⁵ .
/+mEn/ < /+m+En/ ¹³⁶	: ata+man, ev+ci+men, kara+man, koc+a+man, köle+men, kücü+men, Türk+men.
/+İn/	: bahar+ın, gün+düz+ün, iç+in iç+in, kış+ın kış+ın, öy+ün < ET öd+ün, uc+un uc+un.
/+CİN/	: balık+çın, bayır+cın (bir kuş türü), çamur+cun (bir ördek türü), kaşık+çın (bir kuş türü).
/+şİN/ < */+ş+İN/	: ak+şın, gök+şin (krş. göğ+üş ‘mavi’ ¹³⁷), kara+şın, mavi+şin (krş. mavi+ş), sarı+şın.
/+IE-yİN/ ¹³⁸	: akşam+le-yin, *gec-e+le-yin, gün+düz+le-yin, sen+ci+le-yin < sen+ce+le-yin.
/+(ş)Er/	: bir+er, iki+şer, üç+er, dörd+er, altı+şar, yar-ım+şar.
/+İr/	: cay+ır cay+ır, cız+ır cız+ır, çat+ır çat+ır, gıc+ır+da-, hom+ur+tu, tang+ır tung+ur.
/+DEş/ < /+DE eş/	: arka+daş, da+daş < dal+daş, kar+deş < karın+daş, sır+daş, soy+daş, yol+daş.

¹²⁷ Bugün “halef” anlamında kullanılan bu kelime Dil Devrimi esnasında üretilmiştir. Bk. Nişanyan, *age*, “ardıl” md. Fakat anlamı farklı olmak üzere bu kelimenin eski olma ihtimali de vardır. Şöyle ki *Dedem Korkut Kitabı*’nda Dresden Nüshası 112^b/5’te Sadettin Özçelik’in okuyuşuna göre “ardıl teke boynuzı” (Dresden 112^b/5) diye bir ifade geçmektedir. Bk. Sadettin Özçelik, *Dede Korkut: Araştırmalar-Notlar-Dizin-Metin*, Gazi Kitabevi yay., Ankara, 2005, s. 764. Araştırmacıların çoğunun “erdil” şeklinde okuduğu ve anlam veremediği kelime, Sadettin Özçelik’in okuyuşunu esas alırsak “eski, yaşlı” anlamında olmalıdır.

¹²⁸ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, 1.bs., Ankara, 1999, “tepel” md.

¹²⁹ Bu kelimeyi biz, *Dedem Korkut Kitabının Söz Dizimi* adlı doktora çalışmamızda *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*’ndeki “yang” ‘parlaklık’ maddesine (bk. Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Enderun Kitabevi, 3. bs., İstanbul, 1993, “yang” md.) dayanarak “yañ+al” ‘parlak’ şeklinde tahlil etmiştik. Bk. Daşdemir, *Dedem Korkut Kitabı’nın Söz Dizimi*, s. 70. Fakat bugünkü görüşümüze göre kelime “yan/yaña” ‘yan taraf’ kelimesiyle alakalı olmalı. Zira Anadolu ağızları “yan+al, yan+ıl, yaña+l” ‘kırmızı, pembe; bir yanı al; alaca; kulakları kahverengi keçi’ şeklinde çok sayıda tanık sunmaktadır. Bk. *Derleme Sözlüğü*, TDK Yay., C. XI, 2. bs., Ankara, 1993, “yañal”, “yanal”, “yanıl” md.

¹³⁰ Paçacıoğlu, *age*, “say” md.

¹³¹ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı II: İndeks-Gramer*, TDK Yay., 2.bs., Ankara, 1991, “alan” md.

¹³² A.Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, TDK Yay., Ankara, 1988, s. 47.

¹³³ Atalay, *age*, “kölüng” md.

¹³⁴ Eren, *age*, “temren” md.

¹³⁵ Gülensoy, *age*, “urğın” md.

¹³⁶ Bk. Muharrem Daşdemir, “Anadolu Ağızlarında Çekimli Yapılarda Ortaya Çıkan /+(E)n/ Eki Ve Buna Bağlı Ses Değişmeleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 36 (Erzurum 2008), s. 1-16.

¹³⁷ *Derleme Sözlüğü*, TDK Yay., C. VI, 2. bs., Ankara, 1993, “göğüş”, “göğüş göz” md.

¹³⁸ Ek kalıplaşması ile bk. Korkmaz, *age*, s. 174.

- /+(İ)t/ : çiğ+it, eş+it, kar-ş-ı+t, yaş+ut, yiğ+it
 /+ey/ : gün+ey, OT il+ey¹³⁹ ‘ön, karşı’ (krş. il+eri), kuz+ey.
 /+Ez/ : ay+az, çöp+ez ‘cer çöp’, gen+ez ‘kolay’ < ET keñ ‘geniş’, göğ+ez ‘yeşil, mavi’.
 /+(İ)z/ : altı+z, beş+iz, dörd+üz, iki+z, üç+üz.
 /+dİz/ : gün+düz, yıl+dız.
 /+CEG+İz/ </+CEK az/ : adam+cağ+ız, can+cağ+ız, kadın+cağ+ız, şu+n+cağ+ız, yavru+cağ+ız.
 /+sİz/ : akıl+sız, baş+sız, den+sız < ET teñ ‘ölçü, miktar’¹⁴⁰, ök+süz < ET ög ‘anne’, su+suz.

ana	+ç				
gö-z	+e				
gök	+çe			Arap	+ça
yüz	+de				
baş	+ka				
diş	+çi	Mao	+cu		
bin	+inci				
kır	+a-ğı				
tür	+lü	Asya	+lı	Osman	+lı
diş	+arı				
kadın	+sı				
mavi	+m+si				
cıv+ıl+	tı				
acı-	+m+tı+rak				
ben	+ek				
ör-üm	+cek				
çek+ir	+de-k				
şakk	+adak				
av	+la-k				
az	+rak				
sar-ım	+sak				
top	+uk				
keci	+cik				
baş	+lık				
boyun	+duruk				
tan	+sı-k				
kişi	+sel				
kız	+ıl				
har	+ıl				
balık	+çıl				
yok	+sul				
er	+dem				
od	+un				
oğl	+an				
kara	+man			Türk	+men
bahar	+ın				
çamur	+cun				
sarı	+şın				
akşam	+le-yin				
bir	+er				
cız	+ır				
arka	+daş				
eş	+it				
gün	+ey				
göğ	+ez				

¹³⁹ Paçacıoğlu, age, “iley” md.

¹⁴⁰ Paçacıoğlu, age, “teñ” md.